

Van ophouden weten

Materiaal voor de Israëlzondag 2021

Lezingen: Genesis 2,1-4. Exodus 31,13-17. Marcus 2,23-28. Psalm van de zondag: Psalm 92

Ds. Marieke den Hartog, Boechout

Lang geleden ging ik voor een jaar studeren aan de Hebreeuwse Universiteit in Jeruzalem. Mijn hoofdvak in Utrecht was Talmudica bij rabbijn Yehuda Aschkenasy en ik wilde graag het Jodendom bestuderen in de context van een Joodse meerderheidssamenleving: Israël. Alleen daar zou ik goed modern Hebreeuws kunnen leren. Het ene jaar werden uiteindelijk twee en een half jaar van diepgaande kennismaking met de verschillende en zeer uiteenlopende uitingvormen van Jodendom en ook christendom en Islam daar ter plaatse, met het prachtige land (ook qua natuur!) en met zijn verschillende bevolkingsgroepen, Joden, Arabieren, Armeniërs, Druzen enzovoorts. Deze studieperiode vormde, achteraf beschouwd, een goede voorbereiding voor mijn tijd als beleidsmedewerker bij de Protestantse Kerk Nederland op het werkterrein Kerk en Israël (1993-2008).

Mijn afstudeerscriptie, en ook een promotie-onderzoek dat helaas nooit afgerond werd, ging over de sjabbat in de vroegjoodse en vroegchristelijke tradities, toegespitst op de sjabbatsverhalen in de synoptische Evangelien.¹ Daaruit valt te leren dat Jezus, net zoals de Joodse gemeenschap van zijn dagen, de sjabbat hield, naar de synagoge ging en rustte.² Bovendien nam hij deel aan het debat over wat je op die dag zou moeten doen en laten volgens de inzichten van de toen geldende mondelinge Tora. Jezus van Nazareth was, zoals vele van zijn tijdgenoten, goed en zelfs zeer goed thuis in de mondelinge tradities van de proto-rabbijnse of farizeese beweging. Nooit heeft hij ook maar de neiging gehad de sjabbat af te schaffen of op te heffen. Dat heeft 'de' kerk na hem gedaan, enkele eeuwen en ontelbare debatten later. Terugkijkend moeten we misschien vaststellen dat dit een betreuwenswaardige bevestiging van het uit elkaar gaan van de wegen van Jodendom en christendom is geweest. De christelijke kerken kozen als rust- en vierdag definitief voor de eerste dag van de week. Als dag van de opstanding was dit naar christelijk besef ook de achtste dag: het begin van een nieuwe schepping.

Het is jammer dat kerk en christendom daarmee ook een heilzame beaming van de *schepping* en van God als Schepper, zoals die in de viering van de sjabbat gestalte krijgt, zijn kwijtgeraakt. De meeste Joods-christelijke groeperingen zijn de sjabbat overigens als rustdag blijven praktiseren. In bepaalde evangelische stromingen wordt de sjabbat opnieuw als rustdag geïntroduceerd en gevierd. De Zevendedagsadventisten hebben, hoewel christelijk, van meet af aan voor de sjabbat als rustdag gekozen.³

Actualiteit van de sjabbat in de wereld van vandaag

De mensheid lijkt door toedoen van de coronacrisis in verschillende ideologische groeperingen verdeeld te worden: een groep die koste wat het kost wil doorgaan met consumeren, reizen en het eigen leven inrichten, ongeacht de beperkingen die de overheid oplegt, ongeacht de mogelijke gevaren voor de volksgezondheid. Deze mens wordt soms 'consumens' genoemd: de mens die zich vooral door zijn/haar consumptiegedrag laat leiden en bepalen. In het verlengde hiervan ligt de mens die als 'Proself' omschreven wordt: ik wil de dingen doen die mij goed uitkomen, die ik belangrijk vind. Sociale consequenties? Niet belangrijk. Tegenover dit 'proself' wordt dan gesteld het 'prosocial': mensen die hun (consumptie)gedrag en vooral mobiliteitsgedrag wel mede laten bepalen door de

belangen van een groter geheel, de samenleving waarvan men deel uitmaakt. (Bron: de Standaard, 4 januari 2021)

Wie werkelijk *prosocial* is, zou zich niet alleen moeten laten leiden door de belangen van de huidige omgeving en van de huidige generatie, maar die zou ook terdege rekening moeten houden met de belangen van de komende *generaties*. De Australische filosoof Roman Krznaric heeft daarover een boek gepubliceerd, waarvan de Nederlandse vertaling zojuist verschenen is. Het heet 'De goede voorouder.' De Engelse ondertitel luidt: '*How to think longterm in a short term world*'. Een wereld waarin onze aandacht altijd naar het laatste nieuws getrokken wordt (24/7 beschikbaar!), de laatste tweet, en waar de 'koop nu!' knop op onze telefoon en laptop altijd onder handbereik is. Het langetermijndenken is in ieder geval in de bijbel, en waarschijnlijk in alle levensbeschouwelijke tradities, een vanzelfsprekend gegeven. Heel vaak wordt hier gesproken over het nageslacht, de komende generaties en hun belangen. De hedendaagse politiek houdt veel te weinig rekening met hen die nog geen stem hebben en dus nog geen invloed!

We zien, tegenover de '*proself*', de '*consumens*' gelukkig ook een groeiende groep mensen die juist *meer* prioriteit geven aan dat wat de samenleving *als geheel* nodig heeft.

Deze mensen kiezen ervoor om niet meer in het vliegtuig te stappen, niet meer in een auto rond te rijden, geen of nauwelijks nog vlees en zuivel te gebruiken, en zoveel mogelijk lokaal te produceren en te consumeren. Zij vinden het afschuwelijk en onnodig dat hele containerladingen aan producten dagelijks de halve wereld over getransporteerd worden alvorens bij de consument te belanden, of het nu gaat om auto's, kleding, voedingsmiddelen, geneesmiddelen, technische apparatuur etc., alleen omdat elders de lonen lager zijn of de grond goedkoper. De milieuvervuiling die alleen al met dat transport gepaard gaat is gigantisch. De biodiversiteit die door deze wereldwijde manier van produceren en consumeren in een schrikbarend tempo verloren gaat: waarom voelt slechts een kleine minderheid zich daar echt verantwoordelijk voor?

Het aantal mensen in Europa dat genoeg heeft van de industriële veeteelt en de industriële akkerbouw met zijn kwistige gebruik van zogenaamde gewasbeschermingsmiddelen met een vaak verwoestende invloed op andere schepselen, neemt toe. Ik hoor daar zelf ook bij. En ik ben, net als collega theoloog Trees van Montfoort, die een indringende 'Groene Theologie'⁴ schreef, er verbaasd over dat je zo lang theologie en duurzaamheid als twee verschillende verschillende speelvelden in je leven kunt zien waarmee je los van elkaar bezig bent.⁵ Deze handreiking voor de Israëlzondag in de VPKB is mijn eerste bescheiden poging om die kloof te overbruggen. Het is beslist niet toevallig, dat juist dezer dagen het instituut Pardes in Amsterdam, dat grotendeels gedragen wordt door leerlingen van mijn leermeester Yehuda Aschkenasy, met een bundel over duurzaamheid en interreligieuze dialoog uitkomt.⁶

De Rooms-Katholieke wereldkerk profileert zich in ieder geval wel op dit speelveld. Paus Franciscus heeft met zijn milieu-encycliek '*Laudato Si'*', die uitkwam enkele maanden voor het Verdrag van Parijs (december 2015), laten zien dat de kerk een politieke speler kan en wil zijn op het gebied van klimaat en duurzaamheid. Inmiddels wordt wel duidelijk dat overheden onvoldoende resultaten boeken op dit Verdrag van Parijs en dat de opwarming van de aarde sneller toeneemt dan men toen en daar afgesproken heeft. Is het twee voor twaalf, of eigenlijk al over twaalfen? Waarom zijn we niet zo wijs om met elkaar de drastische maatregelen te nemen die nu al jaren hoognodig zijn. Barack Obama stuurde in 2014 de volgende tweet de wereld in: '*Wij zijn de eerste generatie die de effecten van de klimaatverandering voelt en de laatste die er iets aan kan doen.*'⁷Helaas wordt er door politici en bedrijven wereldwijd nog veel te weinig gehandeld vanuit deze *sense of urgency*....

Welke middelen staan ons als gelovigen ten dienste om deze *sense of urgency* verder te onderstrepen en uit te diepen? Kunnen wij als gelovigen uit verschillende tradities misschien ook samenwerken om die urgentie en die wereldwijde verantwoordelijkheid breder onder de aandacht te brengen?

Ik wil in dit materiaal voor de Israëlzondag de predikanten in de VPKB deelgenoot maken van mijn enthousiasme voor een bepaalde lijn in de Joodse traditie, die zich al sinds de vroegabbijnse periode verantwoordelijk weet voor de schepping op grond van wat daarover in de Hebreeuwse bijbel (Tora, Profeten en Geschriften) wordt gezegd. In Psalm 24,1 heet het poëtisch: *'Van de EEUWIGE is de aarde en alles wat daar leeft, de wereld en wie haar bewonen'*, Deze poëzie doortrekt het hele bijbelse denken en spreken. Een grondhouding van eerbied en verwondering is een voorwaarde voor een ecologisch verantwoorde levenshouding. Het is duidelijk dat wij geen *eigenaars* zijn van de grond, noch van de elementen water, aarde, lucht en vuur maar slechts de *pachters* die voor dit alles zorg en verantwoordelijkheid dragen.⁸ Deze wordt in de Hebreeuwse bijbel door allerlei voorschriften ingescherpt en aangewakkerd: van het niet na-oogsten van de rand van je akker tot en met de voorschriften betreffende de tienden, de eerstelingen van de oogst, de eerstgeborenen van het vee etcetera.⁹

Omdat het Oecumenisch Leesrooster dit jaar het Evangelie van Marcus centraal stelt, heb ik gekozen voor een sjabbatspericoop uit dit Evangelie. Daarbij heb ik twee passages uit de Tora gekozen die belangrijk zijn om erbij te lezen. Als Psalm van de zondag klinkt dan de enige (!) Psalm in ons gezamenlijke Psalterium waar boven staat: *'een lied voor de sjabbatdag'*, namelijk Psalm 92. De natuurbetrokkenheid van de Joodse beleving van de sjabbat is daarin niet expliciet, maar eerder impliciet gegeven. Daarom zal ik nog een extra paragraaf toevoegen over *'de sjabbat van het land'* waarin met name Leviticus 25 aan bod komt.

Eerste lezing: Genesis 2, 1-3. De sjabbat als herinnering aan Gods scheppingswerk.

(1,31) Het werd avond en het werd ochtend, de zesde dag. (2,1) Voltooid waren hemel en aarde en al wat erbij hoorde. (2) Op de zevende dag had God Zijn werk, dat Hij gemaakt had, voltooid en hij hield de zevende dag op met al het werk dat Hij gemaakt had. (3) God zegende de zevende dag en maakte hem tot iets bijzonders, omdat God toen was opgehouden met al Zijn werk dat Hij als schepper gemaakt had.¹⁰

Deze tekst kennen veel Joden overal ter wereld in het Hebreeuws uit hun hoofd, omdat deze woorden onderdeel uitmaken van de *kiddoesj* van vrijdagavond: de liturgische tekst (letterlijk: heiliging) die uitgesproken wordt op het moment dat de sjabbat haar intrede doet.. De tafel is feestelijk gedekt, de twee sjabbatskandelaars zijn al een half uur voor zonsondergang aangestoken. Als men terugkeert uit de synagoge van het avondgebed, dan wordt thuis de dag geheiligd met wijn en kan daarna de feestelijke maaltijd beginnen. Alle zorgen van de afgelopen week kun je dan van je afwerpen en je bent even schepsel met de schepselen terwijl je God navolgt: het werk is gedaan (we doen in ieder geval even alsof!), we mogen rusten!

Uiteraard wordt door het reciteren van deze tekst ook het *begin* van dit eerste scheppingsverhaal opgeroepen: hoe God in zes dagen hemel en aarde en alles wat daarin is schept. Wij mensen zijn zowel met de *schepping* als met *God* verbonden. Een dubbele verbondenheid, een dubbele verantwoordelijkheid. Dat staat hier, aan het begin van de sjabbat, op vrijdagavond, centraal. Daarna komen nog andere aspecten van de sjabbat aan de orde.

Het is opvallend dat de *naam* van de zevende dag, sjabbat, hier in Genesis 2 nog niet valt. Hier horen we alleen het werkwoord sj-b-t (staken, ophouden) waarvan de naam sjabbat is afgeleid. De naam

van deze dag zal pas later in de Tora klinken, in Exodus 16. Dat is het verhaal over het manna in de woestijn. Dat valt in een dubbele hoeveelheid op de zesde dag, zodat het koken en bakken van de sjabbat kan worden voorbereid op de zesde dag.

Daarna klinkt de naam sjabbat opnieuw in Exodus 20, in de Tien Woorden:

'Gedenk de sjabbatdag om die te heiligen. Zes dagen zul je arbeiden en al je werk doen. Maar de zevende dag is de sjabbat voor de EEUWIGE, je God. Dan zul je geen enkel werk doen: jij noch je zoon of je dochter, je slaaf noch je slavin, je vee niet, noch de vreemdeling die in je poorten woont. Want in zes dagen maakte de EEUWIGE de hemel en de aarde, de zee en alles wat daarin is, en Hij rustte op de zevende dag. Daarom zegende de EEUWIGE de sjabbatdag en heiligde die.' (Ex.20,8-11)

De sjabbat krijgt pas zijn definitieve naam als Israël die gaat vieren en de opdracht daartoe ontvangt: tijdens het trouwverbond dat God met hen sluit aan Sinaï. Het verhaal van het manna in de woestijn kan als een daaraan voorafgaande oefening worden beschouwd.

Zoals God de zevende dag heiligt aan het eind van het eerste scheppingsverhaal (Genesis 2,3), zo krijgt Israël diezelfde opdracht tot heiliging van deze dag hier, in Exodus 20,8: 'Gedenk de sjabbatdag om die te heiligen.'

Deze tekst wordt op heel verschillende manieren uitgelegd in de rabbijnse traditie. In de vroege halachische midrasj op Exodus, de Mechilta van Rabbi Jisjmaël (tweede eeuw), heet het heel kort en praktisch: 'om hem te heiligen: te heiligen met een *zegenspreuk*. Op grond hiervan stelde men vast: Men heiligt over wijn aan het begin.' Met andere woorden: hier in het vierde woord vinden we de opdracht om *kiddoesj* te maken.

Een andere, niet halachische (praktische) maar aggadische (vertellende) uitleg legt de verbinding tussen Genesis 2 en het vierde gebod in Exodus 20:

Rabbi Sjimon bar Jochai (begin tweede eeuw) leerde: de sjabbat sprak tot de Heilige-Hij-zij-gezegend: 'Heer der wereld, alles wat Gij geschapen hebt heeft een partner maar ik heb geen partner.' Toen sprak de Heilige-Hij-zij-gezegend tot haar: 'De verzameling Israëls zal je partner zijn: gedenk de sjabbatdag om die te heiligen.' (Genesis Rabba 11:8)

'Heiligen' betekent in het rabbijnse spraakgebruik: apart zetten met het oog op een specifieke bestemming. Zo is het ook de aanduiding geworden voor huwen, meer specifiek: in ondertrouw gaan. De onderliggende gedachte is, dat man en vrouw in het huwelijk tot hun ware bestemming komen. Deze beeldspraak wordt vervolgens toegepast op de sjabbat: zij is de bruid, die iedere vrijdag opnieuw door de bruidegom Israël verwelkomd wordt. Tegelijkertijd wordt de verbondssluiting aan Sinaï gezien als het huwelijk tussen God en Israël. De sjabbat wordt dus iedere vrijdagavond als bruid (en koningin) verwelkomd en binnengehaald. Dit besef is alom aanwezig in de Joodse wereld, dankzij het mystieke laat-middeleeuwse lied '*Lekha Dodi*' dat wereldwijd wordt gezongen, zowel in de synagoge als thuis, op vrijdagavond: '*Kom mijn vriend, de bruid tegemoet, brengen wij de sjabbat onze welkomstgroet*'.¹¹

Intiemer kan de band tussen het volk Israël en de sjabbat niet omschreven worden. Abraham Joshua Heschel beschrijft in zijn kleine maar indrukwekkende monografie over de sjabbat dat precies dit gebruik van het woord *heilig* in Genesis en Exodus ertoe geleid heeft, dat de tijd, de geschiedenis hier in zekere zin belangrijker is dan de ruimte:

'Een van de bijzonderste woorden in de bijbel is het woord qadosh, heilig; een woord dat meer dan welk ander ook, verwijst naar het mysterie en de majesteit van het goddelijke. Wat was nu het eerste heilige object in de wereldgeschiedenis? Was het een berg? Was het een altaar?'

Het is inderdaad bij een unieke gelegenheid, dat het bijzondere woord qadosh voor het eerst gebruikt wordt: in het boek Genesis aan het einde van de scheppingsgeschiedenis. Hoe uitermate belangrijk is het feit dat het op de tijd wordt toegepast: 'En God zegende de zevende dag en heiligde die.' In de scheppingsgeschiedenis wordt niet één object in de ruimte genoemd dat begiftigd wordt met de eigenschap van heiligheid.

Dit is een radicale afwending van het gebruikelijke godsdienstige denken. De mythische geest zou verwachten dat God, nadat de hemel en de aarde zijn ingesteld, een heilige plaats zou scheppen – een heilige berg of een heilige bron-, waarop een heiligdom moet verrijzen. Maar het lijkt erop dat heiligheid in de tijd, de sabbat, voor de bijbel op de eerste plaats komt.¹²

Tweede lezing: Exodus 31,12-17. De sabbat als teken van het verbond.

'En de EEUWIGE/ENE zei tot Mozes: en jij, spreek tot de kinderen Israëls zeggend: echter mijn sjabbatten moeten jullie bewaren, want een teken is zij tussen mij en hen voor hun generaties, om te weten dat Ik de EEUWIGE (het ben) die hen heiligt. Jullie zullen de sabbat bewaren/onderhouden want heilig is ze jullie. Hij die hem ontwijdt, sterven, ja sterven zal hij. Ieder die daarop werk verricht, die levende ziel zal uitgesneden worden uit het midden van zijn volk. Zes dagen zal al het werk gedaan worden, maar de zevende dag is een sabbat sjabbaton, heilig voor de EEUWIGE/ENE; ieder die werk verricht op de sabbatdag zal sterven, ja sterven. (16) De kinderen Israëls zullen de sabbat onderhouden/bewaren om de sabbat te maken voor hun generaties tot een eeuwigdurend verbond. Tussen Mij en de kinderen Israëls is zij een eeuwigdurend verbond, want in zes dagen heeft de ENE de hemel en de aarde gemaakt, maar op de zevende dag staakte Hij en ademde op.' (eigen vertaling)

Het aspect van de sabbat als teken van het verbond tussen God en Zijn volk wordt in deze tekst onderstreept en uitgewerkt. Wie toch zou werken op de zevende dag, plaatst zich buiten dit verbond. Dat is een ernstige zaak, een zaak van leven of dood. De straf 'uitsnijding uit de volksgemeenschap' wordt overigens door de rabbijnen beschouwd als een vervroegde dood, dus niet als een straf die door een menselijke rechtbank zou kunnen worden uitgesproken.

Vanaf vers 16 maakt deze bijbelpassage onderdeel uit van de *kiddoesj* op sjabbatochtend. In de gebeden van sjabbatochtend staat niet de sabbat als herinnering aan de schepping, maar de sabbat als teken van bevrijding (uit Egypte) en verbond (aan Sinaï) centraal. Dit is de tweede centrale betekenis van de sabbat in de Joodse traditie: de sabbat als onderscheidend verbondsteken tussen God en Israël.

Voor ons is deze passage nog om een andere reden belangrijk: de leefregel dat het redden van een mensenleven voorrang heeft op de sjabbatsregels wordt met deze tekst verbonden, om precies te zijn aan het woordje 'echter' in vers 13. Het subtiele woordje 'echter' (*akh* in het Hebreeuws) verdient nadere aandacht. Want als we naar het voorafgaande kijken, is zonder meer duidelijk wat ermee bedoeld wordt. In Exodus 25 tot en met 31,11 heeft God juist tot in details uitgelegd hoe het heiligdom, de ark, de tabernakel etc. in de woestijn gemaakt moeten worden. Zojuist heeft hij bekendgemaakt dat de handwerksman Betsalel uitgekozen wordt om aan dit belangrijke arbeidsproces leiding te geven. En dan volgen de woorden die we juist gelezen hebben. Dat wil dus zeggen: ook dit werk aan tent en tabernakel moet gestaakt worden op sabbat. De rabbijnen hebben echter onderkend dat er nog andere inperkingen nodig zijn van de sjabbatsregels: om een mensenleven te redden *moet* je, in geval van nood, de sjabbatsregels overtreden. De vroegste discussies over deze kwestie dateren uit de Makkabeese tijd (tweede eeuw voor Chr.) en gaan over zelfverdediging op sabbat: mag je op sabbat de wapens opnemen? Het uiteindelijke antwoord luidt: voor zelfverdediging wel, voor een aanvalsoorlog niet. In de reeds eerder aangehaalde midrasjverzameling Mechilta de Rabbi Jisjaël is een discussie te vinden over de vraag hoe we het gebruik van *pikoeach nefesj* (het redden van een leven in een noodsituatie op sabbat) kunnen leren

uit een Schrifttekst. De leraren geven verschillende antwoorden en Rabbi Jossi de Galileeër verwijst naar Exodus 31,13 met het woordje 'akh' (echter). Hij zegt: *akh* duidt op een deel, op een inperking: er zijn sjabbatten die je helemaal kunt houden, er zijn sjabbatten die je moet suspenderen (dat wil zeggen: de geldigheid opheffen om een mensenleven te redden). Rabbi Sjimon ben Menasja argumenteert met behulp van een andere passage in deze pericoop, nl. 'heilig is ze (voor) jullie' (Exodus 31, 14) en hij legt uit: 'aan *jullie* is de sjabbat overhandigd en jullie zijn niet overhandigd aan de sjabbat.'¹³ Deze uitleg vormt inhoudelijk een parallel met de uitspraak van Jezus in Marcus 2,27 ('de sjabbat is er voor de mens en niet de mens voor de sjabbat'). We komen hier nog op terug.

Psalm 92: een Psalm, een lied voor de sjabbatdag. De sjabbat als voorafbeelding van de komende wereld.

Zoals ik al eerder opmerkte: dit is de enige Psalm waar de sjabbat in het opschrift wordt vermeld. Vandaag de dag heeft hij een plaats in de liturgie van de sjabbat, niet alleen op sjabbatochtend, maar ook bij het verwelkomen van de sjabbat, op vrijdagavond, en wel direct na het zingen van *Lekha Dodi* (zie boven): een prominente plaats. Er zou over deze Psalm veel te zeggen zijn. Op dit moment is het voldoende om bij één aspect stil te staan, namelijk dat de sjabbat hier ook geïnterpreteerd wordt als een voorafbeelding van de komende wereld, de messiaanse tijd. Ook dat gebeurt al in de Mechilta, bij dezelfde passage uit Exodus 31,13, die dan met Psalm 92 verbonden wordt:*dat Ik, de EEUWIGE, jullie heilig (Ex.31,13): voor de komende wereld.....Net zo zegt de Schrift: Een Psalm, een lied voor de sjabbatdag (Psalm 92,1): een lied voor de wereld die geheel en al sjabbat is.*¹⁴

Dit is de derde grondbetekenis van de sjabbat in de doorgaande Joodse traditie: de sjabbat als voorafbeelding van de wereld zoals die eigenlijk bedoeld is: 'einde van het scheppingswerk, maar in (Gods) gedachte het begin'¹⁵, en in die zin: het doel (*takhliet*) van de hele schepping! Het aspect van de rust (*menoecha*) en de vreugde (*oneg sjabbat*, zie Jes.58,13-14) staan hier centraal, ook in het middaggebed van sjabbat. Theologisch en ook psychologisch gezien vormen deze drie grondbetekenissen van de sjabbat een ijzersterk geheel: de sjabbat als herinnering aan Gods scheppingswerk (sjabbat bereesjiet), als herinnering aan uittocht en verbond (sjabbat mattan Tora) en als voorafschaduw van de komende wereld (sjabbat sjel atied-lavoo). Ze vormen ook de *grondstructuur* van respectievelijk avondgebed (vrijdagavond), ochtendgebed en middaggebed op sjabbat.

Marcus van Loopik schrijft daarover in zijn mooie boek over ecologie en de Joodse traditie:

*'We zijn God, onszelf en de wereld verplicht om tijd in te ruimen voor zelfreflectie en sociale contacten, en niet te vergeten om te genieten van de esthetiek en zegeningen van Gods scheppingswerken. We hebben het nodig om met zekere regelmaat de boel even de boel te laten en de schoonheid van Gods schepping te ondergaan. De Sjabbat biedt hiertoe gelegenheid en is tegelijkertijd een oefenmoment in zelfbeheersing. Deze steeds weerkerende dag vormt een training in bezinning en vertrouwen.'*¹⁶

Marcus 2,23-28: het aren plukken op sjabbat

Dit verhaal komt voor in alle drie de synoptische Evangelien, maar wel met onderlinge verschillen, die in halachische zin niet onbelangrijk zijn.¹⁷ Helaas is niet meer goed te achterhalen van welke overtreding de leerlingen van Jezus precies beschuldigd worden. Ook is de conclusie die de drie evangelisten trekken, nl. dat de mensenzoon heer (ook – Mk.) van de sjabbat is (Mk. 2,28//Mt.12,8//Lk.6,7) onduidelijk: is Mensenzoon hier een messiaanse kwalificatie die alleen voor de Messias geldt, of is het een algemene aanduiding voor elk mens, elk mensenkind? Eén ding is duidelijk: in Marcus klinkt deze uitspraak het minst messiaans, omdat alleen hij eraan vooraf laat gaan: 'de sjabbat is gemaakt omwille van de mens en niet de mens omwille van de sjabbat.' Deze

uitspraak lijkt op die van Rabbi Sjimon ben Menasja die hierboven besproken werd: ‘aan jullie is de sjabbat overhandigd, maar jullie zijn niet overhandigd aan de sjabbat’ .

Oogsten was inderdaad één van de 39 soorten werk die op sjabbat als verboden vanuit de Tora gelden. De Misjna, de vroegste halachische codex, geredigeerd rond 200 na Chr., geeft deze opsomming. In de eeuwen daaraan voorafgaand was die geleidelijk uit de levenspraktijk ontwikkeld. Hoe deze lijst in de tijd van Jezus eruit zag is niet meer te reconstrueren. Wel kunnen we het brede scala van de discussie doorheen de generaties over verschillende vormen van werk tot op zekere hoogte in kaart brengen. De lijst luidt als volgt:

De lijst van verboden (hoofd)soorten van werk luidt als volgt: ‘Wie ploegt en zaait, wie oogst en garven bindt, wie dorst en want, wie leest en maalt, wie zeeft en kneedt of bakt en kookt, wie wol scheert, wol bleekt, hekelt, verft of spint, wie weeft en twee mazen maakt, twee draden weeft of splitst, een knoop aanlegt of ontbindt, twee steken naait en uithaalt, wie een ree jaagt en het slacht, het de huid afstroopt, ze inzout en looit, wie twee lettergrepen schrijft en ze uitwist, wie bouwt en afbreekt, wie blust en aansteekt, wie met de hamer slaat en wie vanuit zijn terrein naar een ander terrein een last draagt: zie dit zijn de hoofdsoorten werk, 40 min één. (Misjna Sjabbat 7:2) .

Het is een opsomming van verboden voor boeren, huisvrouwen, herders en handarbeiders, die vastbesloten zijn om hun bijbelse sjabbatsrust serieus te nemen.¹⁸ Oogsten staat er met zoveel woorden in. Maar als iemand door een gevaarlijke honger overvallen wordt, dan mag de sjabbat daarvoor overtreden worden. Alleen Mattheüs wekt de indruk dat dit het geval zou zijn geweest: hij vermeldt dat de leerlingen honger hadden (Matt.12,9). Maar alle drie laten ze Jezus verwijzen naar het verhaal van David, die op een geheime missie was en die voor hem en zijn mannen de toonbroden mee kreeg vanuit het heiligdom, die normaal alleen door de priesters gegeten mogen worden (1 Sam.21,1-7). Ook dat was een noodsituatie. Met andere woorden: nood breekt wet!

Zowel mijn Jeruzalemse leermeester David Flusser als Pinchas Lapide suggereren dat de eigenlijke activiteit van de leerlingen waartegen de Farizeeën bezwaar hadden, het *wrijven* van de aren zou kunnen zijn geweest. Deze handeling wordt uitsluitend door Lucas genoemd (Luc.6,1). Immers: als de tarwe rijp is, hoeven de aren niet geplukt te worden, maar zullen de korrels al op je hand vallen als je de aar licht tussen je handpalmen wrijft. Enkele bronnen die klaarblijkelijk vroege Joods-christelijke halacha weerspiegelen, noemen alleen het wrijven: begrijpelijk als het hier om een versie van het Evangelie oorspronkelijk bedoeld voor Joodse christenen ging. Zij waren trouw gebleven aan de sjabbat en de Joodse sjabbatsregels.¹⁹

Ook zou er sprake kunnen zijn geweest van een discussie tussen de leermeesters uit Galilea en Judea. Zo is er van de Galileese Rabbi Jehuda bar Ilai een uitspraak bekend waarin hij stelt dat je zonder meer (in dit geval van tevoren geplukte) kruiden mag wrijven om ze van een takje af te halen. De andere leraren (uit Judea) stellen dat je door de manier waarop je wrijft moet laten zien dat je weet dat het sjabbat is: door de week met de hele hand, op sjabbat met je vingers. Voor ons lijkt dat misschien op een extreme vorm van haarkloverijen. Maar voor wie de halacha serieus neemt is het alleen maar vanzelfsprekend dat je *door de manier waarop* je bepaalde handelingen verricht kunt *laten zien* of het een sjabbat of een weekdag is. Je zou het een training in bewustzijn en dankbaarheid kunnen noemen.

De sjabbat van het land (Leviticus 25)

Het verhaal over het aren plukken onderstreept dat Israël in de dagen van Jezus een agrarische samenleving was. Mensen leefden van en met de natuur, en zo voorzag men in het levensonderhoud. Tarwe en gerst, druiven en olijven, vijgen, granaatappels, en dadels zijn de zeven

vruchten waar het land om geprezen wordt in Deuteronomium 8,8. Om die reden zeg je, als je deze eet, er een specifieke zegenspreuk voor.

In het algemeen blijkt uit de voorschriften die in de Tora ter zake van het akkerland in het land Israël worden gegeven, dat dit land kostbaar is en dus gekoesterd moet worden.²⁰ Ook het land moet met regelmaat rusten, net als de mens die het bewerkt. Niet iedere zevende dag, maar wel ieder zevende jaar. In bewoordingen die sterk herinneren aan het vierde gebod wordt de mens opgedragen om in dat jaar niet te zaaien en te oogsten en de wijngaard niet te snoeien. Wat het land in dat jaar uit zichzelf opbrengt mag wel genuttigd, maar blijkbaar niet verhandeld worden. Het is bedoeld *‘voor jou, je dienaar en je slaaf, je dagloner en de bijwoner die bij jou te gast zijn; voor je vee en voor wat in het wild leeft op het land zal zijn opbrengst wezen, om te eten’*. (Lev.25,5-6, Naardense Vertaling).

Na zeven maal zeven jaren zal er in het 50^e jaar zelfs een jaar van vrijlating zijn, waarbij al het land naar de oorspronkelijke eigenaren teruggaat en ook slaven vrijgelaten worden: een Jubeljaar (Lev.25,8-25). De motivering wordt er aan het eind bij gegeven: *‘Het land mag nooit voor immer worden verkocht, want van mij is het land; want vreemdelingen en bijwoners zijt gij bij mij’* (Lev.25,23. Naardense Vertaling).

Voelde men ook in die tijd al aan hoe belangrijk het was om akkers af en toe braak te laten liggen? Wist men toen ook al hoe zeer de grond uitgeput raakte als men altijd maar weer dezelfde gewassen op dezelfde akkers inzaaide?

Het is in ecologisch opzicht ongetwijfeld een belangrijke maatregel. Je zou het zelfs de vroegste milieuwetgeving kunnen noemen! Toch krijgen we de indruk dat het vooral een sociaal-economische leefregel was en is, die de hebzucht van de boeren aan banden moet leggen en die het besef moet inscherpen: het land is niet van ons, het is ons als onderpand gegeven.²¹

De regels rond het zevende jaar of *sjemittajaar* worden in Israël nog steeds nageleefd en er is een doorgaande halachische traditie rond de details hiervan.

De regels rond het Jubeljaar werden, zeker sinds de Tweede Tempelperiode, niet meer in praktijk gebracht.²² Zijn ze daarvoor uiteindelijk te radicaal, te revolutionair en daardoor te bedreigend voor de bezittende klasse?

Toch zijn ze als model nog steeds actueel. De Wereldraad van Kerken heeft ooit onder verwijzing hiernaar een voorstel voor kwijtschelding van de schulden van de derde wereld gedaan.

Afsluitend

Misschien kunnen we ons afvragen of de Joodse traditie wel een besef van duurzaamheid inscherpt bij de gelovigen. Een besef van verantwoordelijkheid voor de schepping en de schepselen is er zeker, maar dat gebeurt niet per se in de halacha van sjabbat. Op die dag moet men immers juist *van ophouden weten* en treedt men terug uit zijn bevoorrechte positie (van partner Gods) om schepsel met de schepselen te zijn. We zouden de coronacrisis kunnen opvatten als een periode waarin we letterlijk stilgezet worden om te reflecteren op de vraag wat er met de aarde gebeurt als die overheerst wordt door een mensengemeenschap *die niet meer van ophouden weet*, die zich eigenaar waant van alle bodem- en andere schatten en die dus maar doorgaat met de aarde en, tot op zekere hoogte, de medemensen uit te buiten.

Ik sluit deze bijdrage graag af met een citaat uit het eerder aangehaalde werk van A.J. Heschel:

‘Hoe trots zijn we dikwijls op onze overwinningen in de strijd met de natuur, trots op de vele instrumenten die wij uitgevonden hebben, op de overvloed van producten die wij hebben kunnen

vervaardigen. Maar onze overwinningen zijn gaan lijken op nederlagen. Ondanks deze triomfen zijn wij ten offer gevallen aan het werk van onze handen; het lijkt alsof de krachten die wij overwonnen hadden, ons overwonnen hebben.....De oplossing van het meest kwellende probleem van de mensheid ligt niet in de afwijzing van de technische beschaving, maar in het verkrijgen van een zekere mate van onafhankelijkheid ervan. Ten aanzien van uiterlijke gaven, van materiële bezittingen, is er maar één juiste houding: ze te hebben en zonder ze te kunnen (onderstreping van mij – Mdh). Op de sabbat leven wij als het ware onafhankelijk van de technische beschaving; wij onthouden ons voornamelijk van elke bezigheid, die gericht is op het maken of nieuw vormen van ruimtelijke dingen. Het koninklijke voorrecht van de mens om de natuur te veroveren, wordt op de zevende dag opgeschort.¹²³

Met dank aan de werkgroep Jodendom van de VPKB, met name aan Danny Rouges en ds. Gert-Jan Kroon, voorts aan dr. Marcus van Loopik, voor het kritisch meelesen van deze bijdrage en de verbeteringen die daardoor mogelijk werden.

¹ Marieke den Hartog, *Aan jullie is de sjabbat overhandigd maar jullie zijn niet overhandigd aan de sjabbat. Een onderzoek naar de halachische aspecten van de sjabbatsverhalen in de synoptische evangeliën*. Doctoraalscriptie, Utrecht 1983 (niet uitgegeven).

² Van prof. dr. Shmuel Safrai, destijds hoogleraar Joodse geschiedenis van de Tweede Tempelperiode leerde ik, dat de passage in Lucas 4 (Jezus leest voor uit Jesaja) de vroegste schriftelijke evidentie bevat voor de Profetenlezing (haftara) in de synagogale eredienst. Het NT als bron van Joodse geschiedenis!

³ Zie verder in Samuele Bacchiocchi, *From Sabbath to Sunday. A Historical Investigation of the Rise of Sunday Observance in Early Christianity*, Rome 1977 en Kenneth A. Strand (ed.), *The Sabbath in Scripture and History*. Washington D.C. 1982.

⁴ Trees van Montfoort, *Groene Theologie*, Skandalon, Middelburg 2019.

⁵ Trees van Montfoort, a.w., pp. 9-10.

⁶ Marcus van Loopik, Henk Manschot, Frans Verkleij, Abdelilah Ljamai, *Zorg voor de aarde, herstel van de wereld. Levensbeschouwelijke responsies op de ecologische crisis*. Pardes, Amsterdam, 2021.

⁷ Geciteerd door Henk Manschot in bovengenoemde bundel, p.66.

⁸ Marcus van Loopik, *Leven en laten leven. Ecologie en de Joodse traditie*. Mastix Press 2021, p.71-72.

⁹ Marcus van loopik, a.w., p.73-79.

¹⁰ Vertaling uit *Siach Jitschak, Siddoer* (gebeden voor het gehele jaar) met Nederlandse vertaling door Jitschak Dasberg, NIK Amsterdam, 1979, p.114.

¹¹ De eerste twee coupletten luiden: *Houd je aan de Sjabbat en denk steeds aan de Sjabbat/liet de enige God ons horen- in één galm- /de Eeuwige die EEN is en wiens naam EEN is/Hem tot roem, lof en sieraad. // Kom, laten wij de Sjabbat tegemoet gaan/ want zij is de bron van zegen/ van het allereerste begin tot vorstin gewijd/ Sluitstuk van het scheppingswerk, maar de eerste in het scheppingsplan.* (Vertaling uit *Siach Jitschak* a.w. p. 98)

¹² A.J. Heschel, *De sabbat. Zijn betekenis voor de moderne mens*. De Haan 1987, p. 14-15.

¹³ Hebreeuwse uitgave van *Mechilta de Rabbi Jismaël* van H.S. Horowitz en I.A. Rabin, Wahrmann Books, Jeruzalem 1970, p.341, r.1-6.

¹⁴ Idem, p.341, r.11-13.

¹⁵ In het reeds aangeduide sjabbatslied '*Lekha Dodi*' van Sjlomo Alkabets (16 e eeuw) het derde couplet.

¹⁶ Marcus van Loopik, a.w., p. 81.

¹⁷ Zie voor deze pericoop ook *The Jewish Annotated New Testament*, ed. By Amy-Jill Levine and Marc Zvi Brettler, Oxford University Press 2011 ad loc. en het artikel 'The Law', pp. 515-519.

¹⁸ Pinchas Lapide, *Hij leerde in hun synagogen. Een joodse uitleg van de evangeliën*. Ten Have/Baarn, 1983, p. 54. Helaas 'vergat' Lapide de huisvrouwen te noemen. Die heb ik maar toegevoegd. Voorts David Flusser, *Jezus, een joodse visie*. Hilversum 2001, p. 53

¹⁹ Lapide, idem, p.56. Zie ook Menachem Kister, 'Plucking on the Sabbath and Christian-Jewish-Christian Polemic', in: *Immanuel 24/25 (1990), Studies in Honor of David Flusser*, ed. By Malcolm Lowe, p. 38.

²⁰ Zie Marcus van Loopik, a.w., hoofdstuk III.

²¹ Zie ook Marcus van Loopik, a.w., p.86-87.

²² Zie Encyclopaedia Judaica, Jerusalem 1972, band 14: 578 (sub: Sabbatical Year and Jubilee)

²³ Heschel, a.w. p.29-30, ook geciteerd door Marcus van Loopik, a.w., p.82-83.

Zoals er in de christelijke kerken verschillen bestaan, zo ook bij Joodse mensen. De een is meer gevoelig, de ander meer verstandelijk. Dat is van alle tijden. Dat was reeds in de tijd van Jezus. Jezus en zijn leerlingen waren Joden. Gaandeweg zijn de volgelingen van Jezus een andere weg gegaan en hebben zij en hun joodse omgeving zich een identiteit gekozen door onderscheid te maken, door zich af te zetten tegen de ander. Men is uit elkaar gegroeid, er kwam een minderheidsgroep, men kwam elkaar niet meer tegen en er bleven slechts beelden over van die ander. Beelden werden vooroordelen die men ook in de kerk niet rechtzette. Vandaag leven wij intenser met elkaar en weten wij dat die vooroordelen uitsluitingen kunnen worden. Daar wil deze brochure iets aan doen. Omdat antisemitisme in de kerk eenvoudig niet kan, omdat wij in onze omgeving onze stem kunnen laten wegen.

De Werkgroep Jodendom vertaalde een brochure om iedereen, ook in de gemeente argumenten te geven. Antisemitisme is immers godslastering en zou niet mogen bestaan. De brochure staat integraal op de site van de kerk bij het materiaal van de Werkgroep Jodendom en wordt ter beschikking gesteld in de kerken.

https://nl.protestant.link/wp-content/uploads/sites/2/2020/11/Antisemitisme_brochure-EKD_NL_1020_OK.pdf